

**Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, Istorijski
institut, posebna izdanja, knjiga 55,
Beograd 2008, 469 s.**

*Hatice Oruç**

Jelena Mrgić'in *Severna Bosna: 13-16. vek / Kuzey Bosna: 13-16. yüzyıl* başlıklı kitabı 2008 yılında Belgrad'da Tarih Enstitüsü Özel Yayınları arasında çıkmıştır. 13-16. yüzyıllarda Kuzey Bosna'yı tarihi coğrafya açısından işleyen bir eserdir. Eserin temeli yazarın Belgrad Üniversitesi Felsefe Fakültesi Tarih Bölümü'nde hazırlamış olduğu *Severna Bosna u srednjem veku, zemlja- istorija- narod/ Ortaçağ'da Kuzey Bosna- Ülke- Tarih- Halk* başlıklı doktora tezine dayanmaktadır.

Kitap, başlıca Giriş, 6 Bölüm ve Sonuç'tan oluşmaktadır. Eser Sırpça yazılmış olup, kitabın sonunda Sırpça bilmeyen araştırmacı ve ilgililer için geniş ve detaylı bir İngilizce özet verilmiştir. Kitabın sonunda ayrıca haritalar, kaynaklar ve tetkik eserlerden oluşan geniş bir bibliyografya ve indeks mevcuttur.

GİRİŞ: Konu, Kaynaklar, Araştırmacılar (Uvodna Razmatranja, tema, izvori, istraživači, s. 1-12):

Kuzey Bosna, bu çalışmada ortaçağ Bosna devletinin kuzey bölgesini, buradaki Usora ve Soli topraklarını ifade etmektedir, dolayısıyla modern zamanlarda Kuzey Bosna olarak isimlendirilen coğrafi bölge ile uyumsuz. Usora ve Soli toprakları kuzeyde Sava, doğuda Drina ve batıda Vrbas nehirleri ile sınırlanmıştır. Güney sınırında ortaçağ Bosna devletinin diğer toprakları bulunmaktadır.

Kuzey Bosna, güneyde Dinar dağları sistemini Macaristan (Pannonia) ovası ile birleştiren bir bölgedir. Sava nehri ortaçağ Bosna devleti ile Macar krallığı arasında siyasî bir hududu temsil etmektedir. Böylece, Kuzey Bosna ilk zamanlardan itibaren "sınır kuşağı", dahası "temas mıntıkası" rolünü üstlenmiştir. Burası hemen her zaman kuzey-güney yönünde geçiş- transit kuşağı özelliğine sahiptir. Öte yandan Sava nehri ve Posavina havzası doğu-batı yönünde iletişimi mümkün kılmaktadır.

Yazar, Giriş kısmında kitabın konusu olan Kuzey Bosna'nın coğrafi tanımlamasını yaptıktan ve zamansal çerçevesini belirledikten sonra, araştırmasına esas teşkil eden kaynakları tanıtmaktadır. Bu kaynaklar diplomatik belgeler (Bosna, Sırp, Macar, Papalık ve Venedik hükümetlerinin yazışmaları),

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

Osmanlı arşiv belgeleri (yayınlanmış olan tahrir defterleri, mühime defterleri, vakıfnameler), maddî kültür kalıntıları, seyahatnameler, etnografik ve kartografik materyallerdir.

I. BÖLÜM: Doğal Çevre ve Değişimi (Prirodna sredina i njene promene s. 13-32):

Bu bölümde Kuzey Bosna'nın ekolojik özellikleri ve bu bağlamda meydana gelen değişimler ele alınmıştır.

Ortaçağda Kuzey Bosna, coğrafi-fiziki özellikleriyle Orta Bosna'nın Yüksek Dinarik bölgesini Aşağı Macaristan (Pannonia) ovasına bağlayan bir geçiş bölgesiydi. Bölgenin tamamında oldukça yoğun akarsu ağı bulunmaktaydı ve en önemli akarsu havzaları Sava, Drina ve Bosna idi. Bölgede yoğun meşe ve kayın ormanları bulunuyordu. Yeni yerleşim ve ekonomik faaliyet alanlarının açılması bu ormanlık alanların kesilip temizlenmesiyle oluşturuluyordu. Dolayısıyla ormanlık alanlar ekolojik anlamda en çarpıcı değişimin yaşandığı alanlardı. Yoğun hidrografik ağ, ılıman iklim özellikleri ve zengin orman kaynakları burada sürekli insan varlığı için temel teşkil ediyordu.

13.-16. yüzyıllar için Kuzey Bosna bölgesine özgü bir paleo-klimatik özelliklerle ilgili doğrudan bulgular mevcut değildir. Bu konuda ancak, bölgeye yakınlığı itibarıyla Macar Krallığından bazı verilere ve Sırbistan'da yapılmış bazı paleo-klimatik araştırmaların birtakım sonuçlarına göndermeler yapılarak Batı Avrupa'daki genel durum hakkında bilgi verilmiştir.

Paleo-hidrografik özellikler, belgesel veriler, kartografik materyal ve muhafaza edilmiş yer isimlerine dayanılarak daha yakından incelenmiştir. Sava, Drina, Bosna ve diğer önemli akarsu vadilerinin alçak bölgeleri, mevsimsel su baskınlara maruz kalmakta ve bu yerleşim dağılımını ve tarımsal faaliyetleri etkilemektedir. Bataklık alanlar tarımsal alan olarak kullanılamamakta ve sağlık açısından sıtma nedeniyle yüksek risk taşımaktadır. Ayrıca, yumuşak alüvyonlu topraklar akarsuların yataklarının değişmesine sebep olmuştur.

II. BÖLÜM: Tarihin Akışı (Tok istorije, s. 33-169)

Tarih Öncesi Dönem (s. 33- 43): “Yerleşim yoğunluğu meselesine ve doğal çevreye karşı nüfusun tutumuna bütünsel bir bakış açısı yakalayabilmek için, tarih öncesi en eski kültürleri birleştiren büyük döneme ve Balkanlara Slav göçlerinin başlangıcına kısaca göz atmak gereklidir” (s. 33). Bu amaçla “Tarih Öncesi Dönem” başlıklı kısımda tarih öncesi kültürlerin, İllir kavimlerinin ve özellikle Roma İmparatorluğunun arkalarında bırakmış oldukları yerleşimler ve maddi kalıntılara dikkat çekilmektedir.

Uygun tabii şartlar paleolitik dönemden günümüze kadar Kuzey Bosna'da yerleşimlerin devamlılığını mümkün kılmıştır. Kuzey Bosna'nın en önemli özelliklerinden birisi kuzeyden Macaristan (Pannonia) taraflarından gelecek etki

ve göçlere açık olmasıdır. Roma dönemi yerleşimleri, mevkileri ve yolları başlıca akarsu vadilerini izlemektedir.

Başlangıçlar (6-12. Yüzyıl) (s. 44-54): Balkanlar Slav yerleşimlerinden evvel, 3. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar dışarıdan gelen akınlarla ve İmparator I. Justinian (527-565) zamanında başlayan ve 8. yüzyıla kadar bazı dönemlerde tekrarlayan veba salgını sonucunda harap olmuş ve boşalmıştı. Avrupa’da ve Akdeniz bölgesinde 5. yüzyılının sonlarında yaşanan daha soğuk ve nemli iklim şartları da orman örtüsünün yenilenmesine sebep olmuştu. Sonuç olarak, pek çok boş ve terk edilmiş arazi vardı ve Slavlar en iyi yerleşim yerlerini seçme şansına sahiptiler. Yerleşim mevkileri, jupalar halindeki toprak organizasyonları Slavların, kuru nehir yataklarını ve ılıman, güneşli yamaçları tercih ettiklerini göstermektedir. Bosna’da Slav nüfusun yerleşimleri öncelikle batı ve kuzeybatı bölgelerine Podrinje ve Semberija’ya olmuştur. Diğer bölgelerde olduğu gibi Kuzey Bosna’da da yeni gelenler daha iç bölgelere nüfuz etmede Roma yol ağını ve akarsu vadilerini kullanmışlardır.

9. yüzyılda Pannonia ovasına Macarların yerleşmesiyle Sava akarsuyu politik sınır olma özelliğini kazanmış ve Posavina bölgesinde Sırp idareciler ile onların kuzey komşuları arasında savaşlar meydana gelmiştir. Böyle bir savaş sırasında Knez Časlav Klonimirović (takribî 950) hayatını kaybetmiştir. Onun ölümü ile Sırpların toprak bütünlüğü dağılır ve Bosna’nın kendi siyasî hayatı başlamış olur. Bosna’nın ilk topraksal gelişimi kuzeye değil, Bosna nehrinden aşağı batıya doğru Vrbas akarsuyu vadisindedir. Böylece Kuzey Bosna 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli siyasî hadiselerin dışında kalmıştır. Bosna banı Matija Ninoslav zamanında (1233-1250) Bosna devleti birkaç bölgeye (“ülkeye”) ayrılmıştır ve ban kendi hakimiyetini de paylaşmıştır. Ban Matija Ninoslav zamanında askerî ve siyasî şartlar devletin topraklarını kuzeye doğru genişletmeye müsait olmadığından büyük olasılıkla Usora “bölgesi” ve Soli “bölgesi” ban Kulin zamanında (1180-1204) ortaya çıkmış olmalıdır.

Fırtınalı 13. Yüzyıl (s. 55-64): 13. yüzyıl, hem Macar krallığının politik nüfuzuna karşı hem dahilî karmaşaya karşı mücadelelerle geçmiş bir yüzyıldır. 14. yüzyılda devlet idaresi ve topraksal dağılım yenilenmiştir. Bu sırada Usora ve Soli “bölgesi (“ülkesi”)” de idari bir birlik olarak açık surette ayrılmış ve başına da merkezi idareden bir temsilci getirilmiştir. Siyasî ve coğrafi sebeplerle, batıda Vrbas’dan doğuda Drina’ya kadar olan bölgenin tamamı Usora olarak adlandırılmıştır.

“İyi idare” (1322-1391) (s. 65- 86): Yazar 1322-1391 yılları arası dönemi “İyi İdare” başlığı altında işlemiştir. Bu başlık İtalya’da Siena şehrinde bulunan Palazzo Pubblico’nun Ambrogio Lorenzetti (1290-1348) tarafından yapılmış “iyi ve kötü idare”yi konu alan fresklerinden esinlenmiştir. İyi idare tasvirlerinde, tüm toplumu refaha götüren düzenli sürülmüş topraklar, ekili tarlalar ve bağlar görülmektedir. II. Stjepan ve I. Tvrtko idareleri de Bosna

devleti için “iyi idare” dönemine işaret etmektedir. 1322 yılında I. Stjepan, Bosna devletinin başına Kotroman hanedanını yeniden getirmeyi başarmış ve böylece yeni bir dönem başlamıştır. II. Stjepan hakimiyeti süresince Bosna Devleti’nin sınırlarını genişletmeyi, siyasî saygınlığını artırmayı ve ekonomik yükselişi sağlamıştır. 14. yüzyılın başlarında askerî ve iktisadî kalkınmayla alakalı olarak ilk kent yerleşimlerinin zuhuru da dikkat çekmektedir. Buralar aynı zamanda hem güçlü stratejik üsler ve hem Katolik-Fransiskan organizasyonun ikamet merkezleri idiler. Tarihi kaynaklarda adı geçen kent yerleşimleri Srebrenik, Kuçlat, Teoçak ve Dobor’dur.

Karmaşa, Harpler ve Çöküş (1391-1463) (s. 87-134): 1391’de Bosna Kralı Stjepan I. Tvrtko’nun ölümü kargaşa, savaşlar ve çöküş sürecinin habercisi gibidir. Bundan sonraki dönem Bosna’nın 1463’de Osmanlılar tarafından fethine kadar sürekli olarak mücadelelerle geçen bir dönemdir. “Herkesin herkese karşı savaştığı” bir dönemdir. Bosnalıların Macarlarla, Bosnalı beylerin birbirleriyle ve Bosna kralıyla... Osmanlılar bu mücadelelerde önce faydalanılan, sonra ise bizzat fetih faaliyetlerinde bulunan bir güç olmuştur.

Macar kralı Sigismund’un askerî seferleri I. Tvrtko’nun idaresinin son yıllarında (1387/88)’de başlamıştı, ancak onun ölümünden sonra bu seferler çok daha şiddetli oldu. Macar askerî birlikleri Bosna nehri vadisinden Bosna krallığının payitahtı olan Bobovac’a kadar sızdılar. Balkanların kuzey ve kuzeybatısında Osmanlı ilerlemeleri sebebiyle Macar krallığı Sava’nın güneyindeki savunma hattını koruma telaşına düştü; böylece Bosna devleti iki tarafın çarpışma alanı haline geldi. Bosna beyleri arasındaki sürtüşmeler, merkezi devlet idaresinin eksikliği ve de Srebrenica ve aşağı Dobrinje’deki madenler için Sırp despotları ile çatışmalar Kuzeyden gelen fetih seferlerine, güneydoğu ve doğudan yükselen tehlikeye karşı devletin direnme gücünü esaslı şekilde zayıflatıyordu. Nitekim 1463 baharında Bosna, Osmanlılar tarafından fethedildi. Bosna Devleti topraklarında bu defa Osmanlı İmparatorluğu ve Macar Krallığının idari birimleri yerleşti.

İkili İdare (1463- 1536) (s. 135-168): 1463 yılı sonbaharında Kral Matiya Korvin’in karşı saldırısı -Srebrenik ve Yayce Banlıklarının kurulması- ile Osmanlıların 1536’da başlayan Slavonya fetihleri arasındaki yetmiş yıllık süreç “İkili İdare” başlığı altında işlenmiştir. Srebrenik banlığı 1512 yılında ve Yayce banlığı 1528 sonları 1529 başlarında Osmanlı idaresine geçmiştir.

III. BÖLÜM: Hareket Halindeki Dünya- Nüfus Dinamikleri (Svet u pokretu –dinamika stanovništva, s. 171- 203)

“Hareket Halindeki Dünya” başlığı altında bölgede nüfus yerleşimleri konu edilmektedir. Kuzey Bosna bölgesi demografik açıdan periyodik olarak “dolan” ve “boşalan” bir bölge olarak görülebilir. Büyük politik ve ekonomik hadiselerin sebep olduğu nüfus artışları ve azalışları söz konusudur. Uzun savaş, açlık ve “veba” yıllarının sebep olduğu nüfus azalışlarından, ekonominin düzelip

yükselişe geçmesi, şehirlerin gelişmesi şeklinde yansıyan barış ve istikrar zamanlarında nüfus artışlarından bahsedilebilir.

Çağdaş anlamda nüfus sayımlarının olmaması, paleo-demografi, ekonomi ve dini yapıdaki değişimler konusunda detaylı incelemeler yapmayı engellemektedir. Dolayısıyla araştırmacı nüfus hareketlerinin karakteri ve süreci konusunda varsayımlar ile hareket edebilmektedir. Osmanlı idaresi zamanında demografi çalışmaları için tahrir defterleri yazarın ana kaynakları arasındadır. Ayrıca ilk “modern” Osmanlı ve Avusturya-Macaristan nüfus sayımları vardır, bunlar sanayi öncesi nüfus yoğunluğu ve toprağın taşıma kapasitesinin değerlendirilmesi için önemlidir.

Bosna-Hersek’te “sanayi öncesi dönemde” demografik hareketliliği izlemek için yazar Avrupa’daki nüfus hareketleri ile bölgesel eğilimler arasında benzetmeler, kıyaslamalar yapmıştır. Nüfus artışı, ekonomik şartlar bağlamında ele alınmıştır. Bosna hâkimlerinin siyasî ve askerî güçleri, devletin topraklarının genişlemesi şeklinde kendini göstermiştir (Ban Kulin, II. Stjepan ve I. Tvrtko idareleri). Bunlar yanında, bazı bölgesel beyler de kendi “devlet”lerini genişletecek askerî, ekonomik ve demografik güce sahiptiler (Herseg Hrvoje Vukić, Sandalj Hranić ve Herceg Stjepan Vukić-Kosaça).

13. yüzyılın sonları 14. yüzyılın başlarında kısa bir buhran dönemi yaşanmıştır. Dahili karmaşa, Bosna beylerinin, Şubiç ailesi lehine ban I. Stjepan Kotroman’a(1290-1310) karşı isyanları demografik ve ekonomik durumu da etkilemiştir. Bununla birlikte ban II. Stjepan Kotromanić zamanında (1322-1353) nüfus ve ekonomi alanında güçlü bir gelişme olduğunun kanıtları bulunmaktadır. Bosna’daki müspet demografik ve ekonomik temayül Bosna devletinin en geniş sınırlara ulaştığı Stjepan I. Tvrtko zamanında (1353-1391) zirveye ulaşmıştır.

15. yüzyılda Bosna krallığı topraklarının genelinde ve Kuzey Bosna bölgesinde önemli siyasî ve iktisadi değişim meydana gelmiştir. Bu dönem “büyük karmaşa” ve sürekli savaşlar dönemidir: Bosna-Macar, Bosna-Sırp, Macar-Osmanlı savaşları ve Bosna beyleri ve kral arasında iç çekişmeler... Bütün bunların ekonomik ve demografik sonuçları vardı. Yerleşim yerleri harap oluyor ve nüfusun dağılması ve göçüne sebep oluyordu. Sınır bölgesi olması sebebiyle özellikle Kuzey Bosna’da büyük nüfus azalışı söz konusuydu.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki topraklarında demografik temayül, Osmanlı barışının yerleşmesinden sonra ekonomi ve nüfusun iyileştiğini göstermektedir. Yazar bu genel tasvire, Zvornik, Gornja (Yukarı) ve Donja (Aşağı) Tuzla şehirlerinin nüfus bilgilerini ilave etmiştir.

IV. BÖLÜM: Tipoloji ve Yerleşim Ağı (Tipologija i mreža naselja, s. 205-226)

Ortaçağ Bosna devleti topraklarında başlıca üç yerleşim modeli hisar/şehir, pazar/meydan ve köydür. Bu yerleşimlerin işlevleri ve yapıları hakkında bugüne kadar çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ancak maalesef, kale yerleşimleri ile ilgili tanımlanmamış arkeolojik kalıntılar yazılı kaynaklardan daha fazladır. Bu yerleşimlerden sayıca en çok olan şüphesiz köylerdir ki ortaçağdan haklarında yazılı delillerin en az bulunduğu grup da budur. Osmanlı kaynakları ise, yerleşimlerin çehre değiştirdiği, yeni görünüm kazanmaya başladıkları daha geç dönemde ortaya çıkmaktadırlar. Bu esnada bazı ortaçağ yerleşimleri, işlevlerinin değişimiyle statülerini de değiştirmişlerdir.

Yerleşim birimlerinin önemlerinin artış veya azalışı, statüsünün değişimi, işlevselliğinin devam edip etmediği istikametinde kentsel gelişimlerini izleyebilmek için öncelikle ortaçağ ve Osmanlı dönemlerinde yerleşim birimlerinin tasnif edilmesi gerekmektedir. Bir yerleşim türüne ait olmanın ve başka bir statüye geçişin kısıtları belirlenmelidir. Bu amaçla, yazar ortaçağ ve erken Osmanlı döneminde en önemli şehir yerleşimleri - “merkezi yerler” ağını ortaya koymuş ve aralarındaki ilişkiyi belirlemeye çalışmıştır.

Kuzey Bosna’da –Usora ve Soli topraklarında şehir yerleşimlerinin konumu, mimarî özellikleri ve yazılı kaynaklardaki bilgiler, buraların “kale” yerleşimleri olduklarını göstermektedir. Kalelerden gelişmiş olan bu yerleşimlerde askerî-stratejik roller ağır basmaktadır. Ortaçağ şehirlerinin/hisar yerleşimlerinin, askerî güvenlik, idarî ve iktisadî işlevlerini korumaları halinde 16. yüzyılda kentsel yerleşimler- kasabalar olarak varlıklarını sürdürdükleri dikkat çekmektedir. Ortaçağ varoş- meydan/pazarları ve haftalık pazar kurulan köyler, önemli kavşaklardaki, önemli ulaşım hatları üzerindeki yerleşimler kasaba statüsüne erişmişlerdir.

V. BÖLÜM: Eski ve Yeni: Jupalar, Nahiyeler ve Yerleşimler (Staro i novo: župe, nahije i naselja, s. 227- 271)

Bu bölümde Osmanlı tahrir defterlerinin sunduğu bilgiler ışığında ortaçağ idarî birimleri belirlenmekte ve Osmanlı idarî birimleri ile aralarındaki ortak zemin ve farklılıklar gözlenmektedir. Defterlerdeki topografik bilgiler “jupa”lar ve dolayısıyla “nahije”ler bazında değerlendirilmiştir. Daha önceki dönemden kaynak eksikliği sebebiyle, eski “jupa”lar bünyesindeki köy yerleşimlerinin tespitinde, gerek sakinler tarafından gerek Osmanlı idaresi tarafından zirai-kültürel alanların devamlılığının korunması temayülüne dayanarak Osmanlı idarî birimi olan “nahije”lerden faydalanılmaktadır.

Ortaçağın Usora ve ve Soli topraklarında 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyılda bir kısmı Bosna sancağı ve bir kısmı Zvornik sancağında olmak üzere 24 nahije kayıtlıdır. Her nahije için tablolar şeklinde köy listeleri çıkartılmıştır.

VI. BÖLÜM: Toprağın Mahsulü (Plodovi zemlje, s. 273-365)

“Günlük Ekmeğimiz” (s. 273-304): Osmanlı öncesi dönemde Sava, Vrbas ve Drina ile çevrelenen Kuzey Bosna topraklarında nüfusun iktisadî faaliyetlerine tanıklık edecek yerel kaynaklar bulunmamaktadır. Bundan dolayı yazar Kuzey Bosna’da ortaçağ ekonomisine yaklaşım ve incelemede komşu topraklarla –Sırp ve Macar- benzetme-kıyaslama metodunu kullanmıştır. Elde ettiği sonuçlara *sanayi öncesi ekonomi modeline* göre yorumlar getirmiştir.

Bütün Avrupa devletlerinde sanayi öncesi ekonomi, tarımsal üretime dayalı idi. Bunun temelini bir takım öküz, sabanla sürülen tarla ve bir ailenin iş gücü oluşturuyordu. Ekilebilir arazinin % 75’inde tahıl ekili idi ve nüfusun 9/10’u yiyecek maddeler üretmekle meşguldü. Bu aynı zamanda insanların beslenmesinde “tahılın diktatörlüğü” idi.

Osmanlı tahrir defterlerindeki bilgilere göre Kuzey Bosna’da ekili alanlarda mahlut, buğday ve arpa ilk sıralarda yer almaktaydı. Yulaf da oldukça yaygındı. Ekmeklik tahıl üretimi yanında, ziraî nüfus mercimek, bakla, nohut, fasulye gibi baklagiller ve soğan, sarımsak, lahanası gibi sebzeler yetiştirmekte idi. Keten endüstri hammaddelerinden biri idi ve ketenden kumaş dokuma Slav kavimleri arasında öteden beri önemli yere ve üne sahipti. Keten dokumacılığı Balkanlara Slav göçleri ile birlikte girmişti. Bölgede bağcılıkla ilgili ilk bilgiler Osmanlı döneminden gelmektedir. Bağcılık özellikle Donja ve Gornja Tuzla’da daha belirgindir.

Arı yetiştiriciliği ile bal ve balmumu üretimi en eski zamanlardan beri bu bölgede ekonominin önemli kollarından biri idi. Bal, her gün kullanılan bir gıda maddesi iken, balmumu kıymetli bir ticarî meta idi ve Kuzey Bosna’dan büyük miktarlarda balmumu ihraç edilmekte idi.

Kuzey Bosna, hayvan sürülerinin otlaması için büyük otlak alanlarına, kuru ot hazırlamak için çayırlara sahipti. Domuz yetiştirmek için palamut açısından zengin meşe, gürgen ve kayın ormanları bulunmaktaydı. Hayvan yetiştiriciliği özellikle 15. yüzyılın son çeyreğinde hayvan besicisi Eflâkların buralara yerleşimiyle ivme kazandı. Bölge sakinleri dışında Kuzey Bosna’daki otlak, yaylak ve kışlaklara dışarıdan Orta Bosna’dan küçükbaş hayvan yetiştiricilerinin sürüleriyle gelip hayvan otlatmaları da gelenek haline gelmişti. 19. yüzyılın sonlarına kadar bu gelenek devam etmiştir.

Ziraî Takvim (s. 304): Yılın mevsim değişimleri ve zamanın döngüsel akışı, bunların geçerliliği ve tekrarı insanların en önemli ziraî işlerini muayyen tarihlerle birleştirmelerini ve bu şekilde zamanın akışını düzenlemeyi mümkün kılmıştır. Hıristiyanlık halk kültürü alanında Slav paganizmini bastırma da, kendi aralarındaki nüfuz-etkileşim devam etmiştir. Bu durum kilise ve halk takvimlerinde görülmektedir. Kilise takvimi başlıca dinî yortu-bayramlara göre yapılırken, halk takvimleri ziraî faaliyetlere, mevsim dönümlerine göre

düzenlenmiştir. Bundan dolayı başlıca tarımsal faaliyetlerin başlangıcı, önemli Hıristiyan bayramlarına denk gelir. Osmanlı sancak kanun ve kanunnamelerinden imparatorluğun çeşitli yerlerindeki zirai takvimler tespit edilebilmektedir. Bu konuda yazar belli vergilerin toplanma tarihleri ve tarımsal uygulamalar arasında eşlemeler yapmıştır. Bu tarihlerin büyük bir kısmı, önceden olduğu gibi yine önemli Hıristiyan bayramlarına rastlamaktadır. Kuzey Bosna'da tarım yılı Aziz George yortusunda başlar (23 Nisan) ve Aziz Demetrius yortusunda (26 Kasım) biter. Yazar zirai takvimi aylara göre düzenli bir şekilde açıklamıştır.

“Günlük Tuzumuz” (s. 322- 341): Soli’de tuz üretiminin miktarı hakkındaki tüm bilgiler Osmanlı idaresi dönemine aittir ve Zvornik Sancağında Gornja ve Donja Tuzla yerleşimleri ile ilgilidir. Yazar Osmanlı kaynaklarına dayanarak Soli yani Tuzla’daki tuz işletmelerinin (“so”, tuz demektir) üretimini şu alt başlıklar altında incelemiştir. “Beslenmede ve kültürde tuz”, “tuz çeşitleri, üretimi ve dağıtımı”, “deniz tuzu”, “kaya tuzu”, “tuz kaynakları”, “idarî organizasyon ve tuzlalarda üretim”, “Tuzla tuz işletmelerinde tuz üretim usulleri”, “Tuzla tuz işletmelerinde ortalama üretim miktarı ve dağılımı”, “tuz ölçü birimleri”.

Emtia ve Para (s. 342- 350) : Ticari faaliyetlerle ilgili bilgilerin çoğu yine Osmanlı kaynaklarından, özellikle bazı Bosna şehirlerinde satışla ilgili işlemleri düzenleyen kanun metinlerinden gelmektedir. Bu metinler aynı zamanda ticarî malları ve tüketim yapısını da ortaya koymaktadır. Ortaçağ kale civarı yerleşimlerinde olduğu gibi Osmanlı döneminde kasabalarda zanaat ve ticaret erbabının dükkânlarının bulunduğu çarşıda geliyordu ticari faaliyetler. Şehirler ve çarşı/pazar meydanları yanında belli sürelerle yıllık panayırlar kuruluyordu.

Kara ve Su Yolları (s. 350- 365) : Ortaçağ Bosna’sında kara yolu ulaşımı hâkimdi. Uzak yerlere nakliyat, dar ve sarp kervan yollarından yük hayvanlarıyla taşınabilecek hafif yükte, kıymetli ve lüks tüketim malları için değerd. Bunlar, tuz balmumu, değerli madenler, dokuma, şarap, zeytinyağı, kuru balık ve et, silah, kürk idi. Kara yollarından bir kısmı ana yol niteliğinde idi. Önemli yollar muhakkak orduların kullanmış oldukları yollardı. Bunlar en iyi durumda yollar olduklarından ticarî ulaşım da hizmet etmekteydiler.

Kuzey Bosna’da en önemli kara yolları Sava-Bosna vadilerinden ve Drina vadisinden devletin iç kısımlarını Posavina ile bağlayan yollar idi. Bosna vadisini izleyen yol devlet merkezlerine – Visoko ve Bobovac- giden en kısa yoldu. Drina vadisini izleyen yolun orta kısmında Balkanların ikinci en zengin gümüş madeni olan Srebrenica yer alıyordu.

Osmanlıların ilk zamanlarında yolların yapılanmasında yeni yatırımlar yapılmış ve bazı yollar önem kazanmıştır. Kobaş kasabasını Bosna akarsuyu vadisiyle birleştiren yol bunun örneklerindedir. Bu yol üzerinde kasaba statüsünde beş yerleşim birimi zuhur etmiştir. Bu gelişmeler arasında yolların

bakımı ve yolcuların güvenliğinden sorumlu derbendcilerin tayin edilmesi, yol ve köprülerin onarılması gibi faaliyetler de yer almaktadır.

Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde Sava akarsuyu tahıl, hayvan, kereste, tuz ve savaş materyalleri gibi malların taşınması için sıkça kullanılan bir yoldu. Bu tür büyük malları taşımakta nehir nakliyatı çok daha ucuz ve elverişli idi. Drina ve daha çok yerel ihtiyaçlar için kullanılmakla birlikte Bosna akarsuları da nehir taşımacılığında önemli yere sahiptiler. Osmanlılar zamanında Sava akarsuyu üzerinde Novi şehrinde ve Drina akarsuyu üzerinde Zvornik şehrinde çok iyi üretim yapan iki tersane vardı.

